

MIJLOACE DE ORGANIZARE A ENUNȚULUI ÎN GRAIURILE MOLDOVENEȘTI INSULARE

LES PROCÉDÉS D'ORGANISATION DE L'ÉNONCÉ DANS LES PATOIS
MOLDAVES ISOLÉS

(Abrégé)

Dans cet article nous avons analysé une construction inédite, recueillie dans les enquêtes récentes pour TD–*Ucraina*, dans une seule localité (Ng), située sur le rivage gauche du Bug, dans le sud-est de l'Ukraine. Cette construction a été confirmée par les textes folkloriques enregistrés, dans la période 1942–1943, dans deux villages voisins. Il s'agit du pronom personnel complément atone enclitique *-ne*, utilisé, très souvent, invariablement. Ce phénomène se révèle comme productif dans l'aire élargie du pronom personnel pléonastique, attestée surtout, dans le dacoroumain de l'est.

On reconnaît dans une perspective synchronique et diachronique à la fois un mélange entre la matrice syntaxique archaïque, en ce qui concerne la position enclitique du pronom personnel complément atone et la tendance à hyperintensification, conservée et amplifiée dans les îlots séparés depuis environ trois siècles du dacoroumain et greffés sur des milieux slaves. Ces parlers représentent de véritables documents vivants du roumain ancien.

Mots-clés: les îlots moldaves; clitique *-ne*; complément enclitique; matrice syntactique archaïque; hyperintensification.

1. Graiurile moldovenești dezvoltate insular în mediul slav, la est de Bug, în cotul Niprului și în Bazinul carbonifer al Donețului (în sud-estul Ucrainei)¹,

¹ Localitățile cu populație moldovenească, anchetate în 1998, le dăm cu denumirea ucraineană actuală: Aleksandrivka [=A]; Veleka Serbolivka [=S]; Novohryhorivka [=Ng]; Șcerbani [=Șc]; Konstantinovka [=K]; Dykovka [=D]; Gruzske [=G]; Martonoșa [=M]; Suboțy [=Sb], regiunea Mykolaiv; Voloșske

în urma colonizării moldovenilor în secolul al XVIII-lea, se disting de celelalte unități discrete ale dacoromânei prin modul de organizare a constituenților în enunțuri extinse. Enunțurile reflectă pregnant acțiunea simultană a celor două tendințe interne care domină sintaxa dialectală. Ne referim la *tendința de „hipercharacterizare”* (cf. Pușcariu 1994: 267, 333) care se realizează prin structuri redundante, repetitive, marcate uneori de intensificatori deictici, și prin preferința pentru topica în antepoziție a determinantului – atribut sau pentru dubla exprimare a complementelor (in)directe cu ajutorul pronumelor atone.

Tendința de economie a mijloacelor de expresie este concretizată prin neexprimarea predicatului și a unor cuvinte ajutătoare (morfemul de conjunctiv, pronumele reflexiv al predicatului, a unor verbe auxiliare sau copulative, din structura predicatului).

Aceste structuri, prezentând un interes major pentru identificarea unor trăsături sintactice specifice ramificațiilor teritoriale ale românei, le vom examina, în detaliu, pe baza unor exemple numeroase, într-o contribuție viitoare.

2. În articolul de față, ne limităm discuția la analiza unei chestiuni de amănunt, referitoare la realizarea poziției sintactice complement (in)direct prin clitic în acuzativ și dativ¹, dependente de un predicat la timpuri compuse și, rar, absolute.

2.1. În cursul anchetei efectuate în localitatea Ng, iar, apoi, recitind fișele fonogramice de teren, ne-a atras atenția ocurența cliticului complement în encliză sub forma *-ne* și/sau *-me*, invariabil în raport cu persoana obiectului – construcție inedită, neîntâlnită, până în prezent, în aria dublei exprimări a complementelor (in)directe, tolerate ca facultative, la nivel dialectal. Parcurgând textele transcrise de Maria Marin pentru noul volum consacrat graiurilor moldovenești vorbite la est de Bug, am constatat frecvența

[=V], regiunea Dnipropetrovsk; Bairak [=B]; Novoihnativka [=N], regiunea Donețk și Troițke [=T], regiunea Luhansk. Textele dialectale înregistrate în localitățile A, D, G, V, B, T au fost reproduse în volumul TD–*Nistru*, celelalte în TD–*Ucraina*.

¹ Într-un articol publicat anterior (Neagoe 2011: 617–627) am prezentat distribuția spațială și vitalitatea construcției redundante de tipul *l-am văzutu-l*, în secolele al XIX-lea și al XX-lea, precizând că fenomenul se conservă, facultativ, într-o arie periferică înconjurând teritoriul dacoromân, intermitent, de la sud-vest (Banatul sârbesc, sudul Banatului), în nord-vest (Bihor, Țara Oașului), în nord (Maramureșul de la nord și sud de Tisa, Bucovina de nord și de sud), cu extensiune maximă spre est (pe ambele maluri ale Nistrului și în graiurile transnistrene). În microarii, particularitatea apare în nord-vestul Olteniei, în Bistrița-Năsăud și în Harghita. Topica arhaică a fost semnalată și în dialectul istroromân (vezi indicațiile bibliografice la Neagoe 2011).

fenomenului, în contexte variate, atât în texte tematice, cât și în texte narative, înregistrate la cei doi subiecți¹:

*la noi forme mari era-ne / așa mare forme [...] pune așa ia!
[...] în gura cutiorului nostru / ș-apu [...] o scula o puné-ne în
picioare / ș-apu de-amu cu vătraiu / o pune / o țâné-ne / șî ia
așa! niște pașce /²*

Ne-am întrebat dacă fenomenul reprezintă o particularitate incidentală, izolată și individuală, circumscrisă unei singure localități³ sau constituie o etapă în evoluția sintaxei dialectale.

Prevalându-ne de observația judicioasă formulată de S. Pușcariu (1994: 298): „dar negăsind explicarea unui fenomen, ușor de constatat [...] nu avem dreptul să-i negăm existența”, ne propunem să dăm un răspuns acestei dileme.

2.2. Ulterior, am identificat fenomenul în producții folclorice în versuri (o conăcărre și o poezie lirică), culese de colaboratorii lui A. Golopenția în perioada celui de Al Doilea Război Mondial și publicate în REB (II: 57, 249), din două sate de pe malul stâng al Bugului, Bulgarka la nord și Belousovka, la sud de localitatea Ng (cf. harta publicată în REB II: 105):

– *Ce umblați ce căutați?*
– *Ce umblăm, ce căutăm,*
Ghini sama că ne dăm
Ce umbla-ne, ce-om căta-ne
Ghine seama că ne-om da-ne⁴ (Bulgarka);

¹ Menționez că ancheta s-a desfășurat cu greutate, deoarece dificultățile tehnice cauzate de întreruperea electricității în localitate și timpul limitat avut la dispoziție nu ne-au permis continuarea cercetării și înregistrarea unui număr mai mare de subiecți.

² Am renunțat la transcrierea fonetică a exemplurilor, dar am menținut barele care marchează intonația.

³ TD–Mold. I, 2, pct. 165 nu a înregistrat fenomenul.

⁴ În satul Rakova, situat între Bulgarka și Ng circulă o variantă a conăcărrei care nu prezintă fenomenul, dar care este relevantă pentru discuția noastră:

Aveți a ne-ntreba:
– „*Ci umblăm, ci ne dăm.*
Ghine sama că ne dăm.
Ce-om umbla, ce-om căta
Ghine samă că ne-om da”.

Comparând versul: *Ce umbla-ne, ce-om căta-ne* cu cel din varianta a doua: *Ce-om umbla, ce-om căta*, constatăm elidarea auxiliarului de viitor din primul exemplu, fenomen remarcat în aria de la est de Bug.

– *Ie-mă bade și călare*
Că mi-i drumu grunzuros
Rău m-am bătut la chișoare
Păn la os
 – *Te-aș lua-ne, dragă bade*
Da mi-i murgu tinerel
Aghia-mi dușe trupu mieu (Belousovka)¹.

Coroborarea surselor dialectale – reflectând spontaneitatea formulărilor și funcționarea elementelor enunțului, cu cele folclorice, ne determină să presupunem că nu suntem în fața unui accident, ci a unei microarii relativ vechi, grefate în interiorul ariei de ocurență a complementelor (in)directe – pronume conjuncte redundante.

Considerăm necesar, pentru început, integrarea fenomenului atestat în Ng în contextul particularităților similare, sinonime și echivalente sintactic, care au curs în graiurile învecinate.

3. În aria graiurilor insulare care prezintă clitice redundante, subordonate unui regent unic, de tipul *l-am văzutu-l*, am înregistrat și alte ocurențe (varianțe), semnificative pentru mobilitatea sintactică manifestată de structurile discontinue, aflate în distribuție complementară:

3.1. Complement triplu marcat:

și undi amu easta voi pi mini mi-s scrie-mă? (G VIIb).

3.2. Dubla realizare formală prin inversiunea auxiliarului de viitor, însoțit de clitice redundante în procliză și în encliză:

da eu v-oi arăta-v-oi (S VIII); *m-oi duce m-oi cela* (G VIIb)
 (cf. DILR II: 248).

3.3. Reluarea pronumelui conjunct în encliză, sub forma *-lă* sau *-ie*, la altă persoană decât cea folosită în antepoziție, particularitate atestată în Basarabia de Th. Holban (1927: 292): *s-au sfădită-lă* și comentată de L. Morariu (1929: 293–294), ca nesigură:

[Biserica] *s-o prăvăli-lă* (K VII); *eu v-oi spuni-lă* [despre cultivarea grâului] (V VIIIa); *te-ai neaca-ie* (V VIIIa); *te-i marita-ie* (B VII), în comparație cu *te-i măarta-te* (S V).

3.4. Exprimarea complementului – pronume aton exclusiv în encliză, relicvă sintactică, continuă, punctual, cu o frecvență redusă și în variație

¹ Localitățile Bulgarka, Rakova, Ng și Belousovka aveau, la data anchetelor REB, populație moldovenească majoritară și erau aproape unite, încât dădeau impresia că formează o singură așezare (REB II: 12).

liberă, în structuri ambigue. Cliticele în encliză apar predominant la pers. a 3-a, *-lă (-la)* (cf. *părea-lă* în *Codicele Voronețean, apud Procopovici 1933: 7*).

lasă-l în pace / undi vriia // n-om mai mânca-mă
[castraveți] // *tabacichii* [= dovlecei] *om mânca* (A VIIb);
vaca să sucé-la (K VII); *n-oi lăsá-mă aeasta* [...] *pi tăț nu*
l-oi țâne-lă (G VIIa); *undi eu oi scri-vă?* (V VIIIa); *îț intra*
la Cliș și-ț vidé-lă stanocu [= războiul de țesut] *ceal de*
l-o făcut / și l-o loată-lă; aicea copiii treb-lă¹ și să-i spăl
(N VII).

S. Pușcariu (1931–1933: 463; 1974: 454) este de părere că „În româna veche, a fost cunoscut doar *văzu-te* < *video-te*, ca și *vedo-ti* în italiana veche, nu însă și *te văd* cum se spune acum”.

Topica veche, evidențiată de encliza elementelor atone pronomiale și verbale, era cunoscută tuturor limbilor romanice (cf. *giuraiu-me, apud Gheție et alii 1997: 172*).

4. Construcția înregistrată în Ng cu elementul pronominal aton *-ne*, invariabil, lipsit de referirea la un anumit obiect, apare în sintagme verbale similare celor discutate sub 3.1., 3.2., 3.3., 3.4., ocurente în localitățile A, K, G, V, N.

4.1. Dubla marcare a complementului prin reluarea și anticiparea cliticilor *ne-...-ne / me-...-me* a fost înregistrată sporadic în comparație cu poziția enclitică *-ne*:

am fost la doctori [...] *ń-o dat tableti / am blat el / că-n drept*
noi [este] *bolnița / șam luat doo ucoluri* [= pastile] / *ș-am gândit*
că poate... poate ń-a slobozâ-ne² mâna //.

4.2. În alte contexte, reduplicarea se poate realiza prin forme diferite ale cliticilor, *mă-* (în procliză)... *-ne* (în encliză), fapt semnificativ care arată tendința de uniformizare a construcției prin transformarea în element invariabil, cu valoare neutră:

[Umărul] *poate așa ia! și... nu m-a duré-ne* //; [Bunica] *ma*
gostea [= mă servea] / *ma hrăné-ne; pravilino om pune-o jos*
/ cum ea [ciripița = țigla] *s-a viní-ne* cu *zomotcile* [= laturile

îmbinate] *celea*.

¹ Cliticul *-lă* este un complement indirect cu care verbul *a trebui* este compatibil. Interpretarea *îmi trebuie* ar putea fi echivalentă semantic cu *treb-lă*.

² De remarcat rostirea diferită a cliticilor în funcție de poziția lor în sintagma verbală: *ń-a* < *mí-a*, prezintă palatalizarea lui *m* + *i*, *î* în stadiul final, caracteristic graiului, iar *-ne* enclitic funcționează ca un element deictic.

4.3. În variație liberă, în succesiune liniară, pot apărea ambele structuri, cu sau fără elementul pronominal în encliză (cu verbe la imperfect și la viitor):

4.3.1. La imperfect, cu funcție de complement indirect:

*d-apu... întâi că știț că nu era-ne de-aistea / da cânepă / [...]
șî torce-mă cu preacă [= furcă de tors]; de-amu eu pi docica am
avut-o / di doo luni era-ni / cân pi dânsu [...] / pi ghidu meu l-o
luat la armie; [Moașa] ea buricu i lega-ne; la noi forme mari
eara-ne / așa forme /; la noi batiușca [= preotul] obizatelino [=
negreșit] acasă - mblá-ne /; tot el viné-ne [...] „pojalusta! [= te
rog] du-mă”; batiușca să punea din urmă / în liagăn / [...] șiide-ne
// da tatunea dinainte / mâna caii și-l ducea unde lui îi trăbuia //.*

4.3.2. Complement indirect pe lângă predicate la viitor:

*hai ghidu! șî om face / ș-om șucturuí-ne [= vom tencui]
poefica asta /... că tare ploaia o spălat ceamuru [= lut amestecat
cu paie] / dintre pietre //; da moartea dumnazău să știbă când a
viné-ne /; obzăștrii [de ani] ia! oi avé-ne.*

4.3.3. Complement direct și regent la viitor:

*om pune ciripița / om pune / om așăza / ș-om vidé-ne / cum
ea... să vine //; să suie șî zâce: „ia! vin șâ-i vidé-ne tu ce-i acolo
// vin să videm ciripița”.*

5. Nu trebuie neglijat nici exemplul privind exprimarea dublă a cliticului în poziție enclitică, înregistrat într-o localitate din Maramureșul de la nord de Tisa (zonă, de asemenea, izolată, periferică și conservatoare) care completează atestările discutate, confirmând vechimea evoluției:

*ș-o auzât-o cântân / că tare frumos cânta / fata pădurii / [...]
o init la colibă cătră el // așă spuñé-ñe ñe / ș-o zăs că s-o băgat
în colibă / cătră el / (cf. TD-Bas.: 381).*

Fiind vorba despre o unică atestare la data culegerii materialului, particularitatea a fost „interpretată ca un element de nesiguranță în folosirea procedului sau ca o dovadă a neperceperii caracterului redundant al acestuia” (Marin *et alii* 1998: 122).

6. Seria elementelor pronominale atone s-a redus în encliză la două realizări formale **-lă (-la)** și **-ne (-me)**, cu circulație facultativă, în două microarii corelative ale graiurilor insulare. Ele funcționează ca elemente stereotipe, de precizare, de întărire a unei categorii gramaticale, cu ajutorul topicii afective. Elementul conjunct *-ne* glisează spre grupa deicticelor parțial gramaticalizate corespunzător cu intenția participativă a subiectului la cele relatate.

Un proces evolutiv, de la arhaism la inovație, ocurent în aceeași zonă laterală a dacoromânei, explicabil prin acțiunea unei gândiri comune, l-am descris în două contribuții anterioare, în legătură, pe de o parte, cu extinderea deicticului *-și*, cu funcție intensificatoare, de la pronume și adverbe (tendență valabilă pentru dacoromâna veche) la toate celelalte părți de vorbire (Neagoe 2000; 2013: 329–330), iar, pe de altă parte, cu atestarea, pentru prima dată, în graiurile basarabene, a evoluției semantice a lat. *tēla*, *-ae*, de la sensul etimologic ‘pânză’, ‘urzeală’, ‘război de țesut’ la sensul ‘lucru’, ‘efort’, ‘muncă’ prin dezvoltarea unei note secundare, condiționată de factori extralingvistici (cf. Neagoe 2001–2002: 227–231).

*

Particularitatea sintactică prezentată s-a dezvoltat din două tendințe cu rădăcini în sistemul morfosintactic al românei vechi.

Amalgamarea tiparului sintactic – așezarea în encliză a cliticului complement, subordonat unui regent verbal (la imperfect și la viitor), fază cronologic mai veche față de exprimarea redundantă a pronomelor atone – cu tendința de hiperintensificare a constituenților prin diferiți indici marcați sintactic a condus, prin vechimea fenomenelor, la erodarea semantică și sintactică și la interpretări și asociații succesive în mintea vorbitorilor.

Poziția enclitică a pronomului conjunct a permis glisarea acestuia spre un element cu accente de intensitate, determinând perturbarea vechii construcții.

În situații de variație liberă, preferința pentru postpoziția cliticului este condiționată și de intervenția substratului afectiv (menționat frecvent în construcțiile cu reduplicarea complementelor, din textele narrative).

Fenomenul în sine poate sugera evoluția prin „regresie” (Pușcariu 1994[1958]: 349) a cliticului în postpoziție în anumite contexte, de la exprimarea obiectului la un element intensificator invariabil, după modele preexistente și reorganizarea constituenților complement.

Particularitatea relevată reconfirmă contribuția inestimabilă a dialectologiei – ca arheologie lingvistică – la descoperirea, în sincronie, a mecanismelor de evoluție a sistemului limbii, prin convertirea unor elemente arhaice „erodate” în timp.

BIBLIOGRAFIE

- Gheție, Ion (coord.), Gheorghe Chivu, Mariana Costinescu, Constantin Frâncu, Alexandra Roman Moraru, Mirela Teodorescu, 1997, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, București, Editura Academiei Române.
- Holban, Th., 1927, „Fenomene lingvistice din Basarabia”, *Arhiva*, XXXV, Iași, p. 292.

- Marin, Maria, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, 1998, „Graiuri românești din Ucraina și Republica Moldova”, *Fonetică și Dialectologie*, XVII, p. 69–155.
- Morariu, Leca, 1929, „Voi lăudatu (din morfologia verbului român)”, în *Codrul Cosminului*, IV, p. 279–306.
- Neagoe, Victorela, 2000, „Arhaism și inovație în graiurile vorbite în estul Ucrainei”, *Fonetică și Dialectologie*, XIX, p. 245–254.
- Neagoe, Victorela, 2001–2002, „Arhaism și inovație în lexicul graiurilor românești insulare din estul Ucrainei”, *Fonetică și Dialectologie*, XX–XXI, p. 225–231.
- Neagoe, Victorela, 2011, „Construcții sintactice dialectale arhaice. Anticiparea și reluarea formelor pronominale conjuncte de dativ și acuzativ”, în Nevaci, Manuela (ed.), *Studia Linguistica et Philologica. Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani*, București, Editura Universității din București, p. 617–627.
- Neagoe, Victorela, 2013, „Din nou despre graiurile moldovenești din Cotul Niprului și din Bazinul Donețului”, în Răuțu, Daniela, Adrian Rezeanu, Dana-Mihaela Zamfir (ed.), „Cuvinte potrivite”. *Omagiu doamnei Maria Marin la aniversare*, București, Editura Academiei Române, p. 325–335.
- Procopovici, Alexe, 1933, *Pronumele personal în funcțiune morfologică verbală*, Cluj.
- Pușcariu, Sextil, 1931–1933, „Pe marginea cărților”, *Dacoromania*, VII, p. 436–504.
- Pușcariu, Sextil, 1974, *Cercetări și studii*, Ediție îngrijită de Ilie Dan. Prefață de G. Istrate, București, Editura Minerva.
- Pușcariu, Sextil, 1994[1958], *Limba română*, Vol. II, *Rostirea*. Ediție îngrijită de Magdalena Vulpe. Studiu introductiv de Andrei Avram, București, Editura Academiei Române.

SIGLE

- DILR I, II: Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*. Ediție îngrijită de J. Byck, vol. I, II, București, 1961.
- REB, I–II: Anton Golopenția, *Românii de la est de Bug*, I–II, volum editat cu *Introducere, note și comentarii* de prof. dr. Sanda Golopenția, București, Editura Enciclopedică, 2006.
- TD–Bas.: Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești din Basarabia, Transnistria, nordul Bucovinei și nordul Maramureșului. Texte dialectale și glosar*, București, 2000.
- TD–Mold.: *Texte dialectale. Supliment la Atlasul lingvistic moldovenesc (ALM)*, vol. I, partea I, culese de V. Melnic, V. Stati, R. Udler, Chișinău, 1969; vol. I, partea [a] II[-a], culese de V. Melnic, V. Stati, R. Udler, Chișinău, 1971.
- TD–Nistru: Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri românești de la est de Nistru. Texte dialectale și glosar*, București, Editura Academiei Române, 2011.

TD–*Ucraina*: Maria Marin, Iulia Mărgărit, Victorela Neagoe, Vasile Pavel, *Graiuri dacoromâne din sud-estul Ucrainei. Studiu lingvistic. Texte dialectale. Glosar*, București, Editura Academiei Române, 2016.

Victorela NEAGOE
Institutul de Lingvistică al Academiei Române
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, București